

מעשי בנים - תיקון לחטאי אבותם

הרמב"ם, בעקבות חז"ל¹ מגדיר את התשובה הגמורה: "זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשותו, ופרש ולא עשה מפני התשובה לא מיראה ולא מכשלוך כוח" (הלכות תשובה, ב', א). כאן מדובר על אדם שחטא ותיקן ומעתה, בהגיעו לסיטואציה דומה, הוא נמנע מלחזור על החטא. במקרא מסופר על אישים שונים שחזרו בתשובה. להלן נבקש להצביע על תהליכי תשובה או תיקון הנמשכים מעבר לפרק חיים של דור אחד - בני דור מאוחר מתנסים במה שעבר על אבותיהם ונמנעים מלחטוא, ובכך הם מתקנים חטא אבות ופותחים בכך שערים שננעלו בפני אבותיהם.

* * *

דוגמה מופְּרָת, אשר על צדדים שונים שלה עמדו חז"ל², היא גורלם של שמעון ולוי³. הללו פעלו בשכם בקנאות קיצונית. אביהם כעס עליהם כבר אז: "עכרתם אותי להבאישני..." (בראשית, ל"ד, ל). לפני מותו אף הענישם בשלילת נחלה: "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" (בראשית, מ"ט, יז). בברכות משה התמונה שונה: "וללוי אמר תמיד ואוריד לאיש חסידך אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה... כי שמרו אמרתך ובריתך ינצורו. יורו משפטך ליעקב ותורתך לישראל..." (דברים, ל"ג, ח-י). לוי זוכה כאן להערכה ולברכה חמה ביותר. שמעון כלל אינו נזכר. הסבר הפער שבין דברי יעקב ודברי משה הוא בתוצאה של התנהגות הבנים, בני שבט לוי ובני שבט שמעון.

שבט לוי נזעק לקריאתו של משה בחטא העגל: "ויעמד משה בשער המחנה ויאמר מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי... ויעשו בני לוי כדבר משה ויפל מן העם ביום ההוא כשלת אלפי איש" (שמות, ל"ב, כו, כח). שבט לוי מוכיח שמידת הקנאות שלו היא אמיתית, ואנשיו מוכנים להילחם אף נגד אחיהם⁴.

בשמעון הכיוון היה הפוך: זמר, שהוא נשיא בית אב לשמעוני, "בא ויקרב אל אָחיו

1 רבי יהודה - יומא, פו, ע"ב.

2 ראה להלן, הערות 4, 5, 6.

3 עמדתו על כך לראשונה מתוך לימוד משותף עם ידידי ורעי ר' מנחם כ"ץ.

4 "אין הקב"ה מעלה את האדם לשררה עד שבוחן ובודק אותו תחילה וכיוון שהוא עומד בניסיון הוא מעלה אותו לשררה... אף שבטו של לוי נתנו עצמן על קידוש שמו של הקב"ה... כיוון שאמר להם משה שימו איש חרבו על ירכו' מה עשו שמו ולא נשאו פנים..." (במדבר רבא, פרשה ט"ו).

את המדיניות" (במדבר, כ"ה, ו, יד). איה קנאתו של שמעון? הנה הוא עצמו נכשל בעריות⁵. היכן קריאתו של שמעון בן יעקב: "הכזונה יַעֲשֶׂה את אחותנו" (בראשית, ל"ד, לא): כנגדו עומד פינחס, בן שבט לוי: "ויבא אחר איש ישראל... וידקר את שניהם" (שם, ח).

בני שמעון המשיכו בקלקול אבות וחטאים אף נעשה חמור יותר. הם הוכיחו שקנאתם לא הייתה לשם שמים - לפיכך הוחמר עונשם והם נדחו מנחלה. בני לוי תיקנו מעשה אביהם, והוכיחו שקנאתם כולה לשם שמים. היד שהיכתה באנשי שכם מוכנה להכות אף באחים החוטאים. כך תיקנו מעשה אביהם וזכו שדברי יעקב "אחלקם" ביעקב ואפיצם בישראל" (בראשית, מ"ט, ז) ייהפכו בפיו של משה מקללה לברכה: "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל" (דברים, ל"ג, ו). מעתה הם נעדרי נחלה דווקא בגלל יתרונם ותפקידם המיוחד: "ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל?... מפני שהובדל לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטי הצדיקים לרבים שנאמר 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל'... הם חיל ה' שנאמר 'ברך ה' חילו'. והוא ברוך הוא זוכה להם שנאמר 'אני חלקך ונחלתך'" (רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, י"ג, יב).

* * *

דוגמה נוספת של תיקון חטאי אבות נמצא בבדיקת היחס שבין מרגלי משה ומרגלי יהושע⁷: "וישלח יהושע מן השטים שנים אנשים מרגלים חרש לאמר לכו ראו את הארץ ואת יריחו וילכו ויבאו..." (יהושע, ב', א). הניסוח מזכיר את שילוח מרגלי משה: "וישלח אותם משה ממדבר פארן" (במדבר, י"ג, ג) "וישלח אותם משה... ויאמר אליהם... וראיתם את הארץ" (שם, יז-יח) "וילכו ויבאו" (שם, כו). די במבט שטחי כדי לראות את הדמיון ואת השוני - לדברים מתייחסים פרשנים רבים: יהושע שולח שניים ולא שנים עשר, חרש ולא בגלוי, הוא ולא כל העם. בשובם: "ויבאו אל יהושע בן נון ויספרו לו את כל המצאות אותם" (יהושע, ב', כג). יהושע מתגונן מפני חזרה על חטא מרגלי משה: גם אם בשובם תהינה למרגלים בשורות קשות, ייאמרו הדברים רק לו אישית ולא תיווצר בהלה בעם. אכן מי כיהושע שחווה על בשרו את הריגול ההוא - מודע לסכנות ומקדים להן תרופה.

בספרים במדבר ודברים מתוארים בקיצור רב ארבעים (!) הימים שהמרגלים נעים בארץ ישראל. למרות הקשיים שנתקלו בהם המרגלים: "כל העם אשר ראינו בתוכה אנשי מְדוּת. ושם ראינו את הנפילים בני ענק מן הנפילים ונהי בעינינו כחגבים וכן היינו בעינייהם" (במדבר, י"ג, לב-לג) - משלימים המרגלים את משימתם עד תומה: "ויבאו עד נחל אשכל ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאֵהוּ במוט בשנים ומן הרמונים ומן התאנים"

5 "זמרי בן סלוא הכתוב מתמה עליו: 'פורץ גדר ישכנו נחש' - אביו קינא על הזנות תחילה: 'ויקמו שני בני יעקב שמעון ולוי, וזה פרץ גדר שגדר אביו" (במדבר רבא, פרשה כ"א).

6 "אחלקם ביעקב - זה שבטו של לוי, 'אני חלקך ונחלתך'; ואפיצם בישראל - זה שבטו של שמעון. הדא אמר רובן של עניים משבט שמעון היו" (בראשית רבא, פרשה צ"ח).

7 הרב יעקב מדן מזכיר עניין זה במאמרו 'בכיה לשעה בכיה לדורות' (מגדים י [שבט תש"ן], עמ' 21-37). הוא עורך הבחנה מעניינת בין שליחות צבאית ושליחות כלכלית-ציבורית. הדרך המקורית שלו אינה מוכרחת מן הפסוקים. אני בחרתי בדרך אחרת, הרואה יותר את הצד השווה שבמרגלי משה ויהושע.

(שם, כג) - ללא כל תקלות וללא היתקלויות⁸: "וישבו מתור הארץ מקץ ארבעים יום" (שם, כה).

לעומתם, מרגלי יהושע מתגלים מיד בבואם: "וַיֹּאמֶר לַמֶּלֶךְ יִרְיָחוֹ לֵאמֹר הִנֵּה אֲנִישִׁים בָּאוּ הִנֵּה הַלִּילָה... (יהושע, ב', ב), ומיד: "וישלח מלך יריחו אל רחב לאמר הוציאי האנשים... ותקח האשה... ותצפנו... והיא העלתם הגגה ותטמנם בפשתי העץ..." (שם, שם, ג-ו). לא שפר גורלם של השניים: מיד בחדירתם לארץ האוייב הם מתגלים, חייהם בסכנה, רק בזכותה של אישה בעלת תושייה - נושעו. בלילה הראשון למשימתם הם נדחקים, בסכנת נפשות, להתחבא תחת פשתי העץ שעל הגג. מאוחר יותר הם נמלטים בחסות החשיכה: "ותורדם בחבל בעד החלון... ותאמר להם ההרה לכו... ונחבתם שמה..." (שם, טו-טז), "...ויבאו ההרה וישבו שם שלשת ימים עד שבו הרדפים, ויבקשו הרדפים בכל הדרך ולא מצאו. וישבו שני האנשים וירדו מההר ויעברו ויבאו אל יהושע..." (שם, כב-כג). היש עדות חזקה מזו לפעולתם הנמרצת של תושבי יריחו כנגד עם ישראל? למאמציהם ונחישותם להתגונן בפני פלישה ישראלית! ואשר למרגלים - היש ביש נדא גדול מהם? עתה ניתן לערוך חשבון: מרגלי משה עברו בארץ כולה על כל גיבוריה מטילי האימה, שהו בה ארבעים יום, לא הופרעו ואף הרשו לעצמם לשאת שבובם מפרי הארץ - ועם כל זאת הוציאו דיבת הארץ; מה נצפה ממרגלי יהושע? מרגע חדירתם הם נרדפים, נחבאים, ומיד נמלטים. והנה בהתייצבם לפני יהושע לא נותר הד למצוקתם. קביעתם חד-משמעית: "כי נתן ה' בידנו את כל הארץ וגם נמגו כל יושבי הארץ מפנינו" (שם, כד). מכל תלאותיהם נחקקו בלבם דבריה של אותה אישה יחידה שנחלצה לעזרתם: "ידעתי כי נתן ה' לכם את הארץ וכי נפלה אימתכם עלינו וכי נמגו כל יושבי הארץ מפניכם" (שם, ט).

למרגלי יהושע, שלא כקודמיהם, הייתה עילה להירתע ולחשוש, מפאת התלאות שעברו. ובדבקותם באמונתם המתבטאת בדברי רחב, הם מתקנים את חטא קודמיהם אשר ללא כל סיבה הקשורה לתלאותיהם בחרו להדגיש את החששות מפני כיבוש הארץ. רעיון זה נרמז גם בניסוח הדברים⁹ בפי רחב, "וכי נמגו כל יושבי הארץ מפניכם" (ב', ט), ניסוח שהמרגלים משתמשים בו בדבריהם ליהושע: "וגם נמגו כל יושבי הארץ מפנינו" (שם, כד). מקורו של ניסוח זה הוא בשירת הים: "נמגו כל יושבי כנען" (שמות, ט', טו). בשעת שירת הים הגיע עם ישראל למדרגה גבוהה של ביטחון: "ויאמינו בה' ובמשה עבדו" (שם, י"ד, לא). זו אמונה באפשרות לנחול את הארץ כהמשך לאותה תנופה של ישועת מצרים: "תפל עליהם אימתה ופחד, בגדל זרועך ידמו כאבן עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קניית. תבאמו ותטעמו בהר נחלתך מכוון לשבתך פעלת..." (שם, ט"ו, טז-יז). אמונה זו

8 מִדָּן מֵתָאֵר בְּמֵאמְרוֹ הַנִּי"ל מַעֲלִילִים שׁוֹנִים וּמֵאִיִּמִים שֶׁעָבְרוּ עַל מֵרְגְלֵי מֹשֶׁה. אוֹלַם כָּל דְּבָרָיו הֵם פְּרֻשׁוֹת לְדַבְרֵי הַמֵּרְגְלִים "וְנִהְיֵי בְעֵינֵינוּ כְּחֻגְבִּים וְכֵן הֵיְיָנוּ בְעֵינֵיהֶם" (בַּמִּדְבָּר, י"ג, לג). הַדְּבָרִים בַּחֲלֹל אֶפְרַיִם, אֵךְ בְּכַתּוּבִים לֹא נִזְכָּר שׁוֹם מִפְגֵּשׁ מֵאִיִּים שֶׁל הַמֵּרְגְלִים עִם יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ. אֲנִי נִיגֵשׁ אֶל הַכְּתוּבִים כְּשֶׁלְּעַצְמָם, וּמֵהֶם, כְּאֵמֹר, לֹא מֵתְחַיֵּב שְׁדַבְרֵי הַמֵּרְגְלִים הֵם בִּיטוּי לְמַפְגָּשִׁים מֵאִיִּמִים; דְּבָרֵי הַמֵּרְגְלִים יִכּוּלִים בַּחֲלֹל לְהִיּוֹת דְּבָרֵי הַתְּרַשּׁוֹת מִמֶּה שְׂרָאוּ בַּמִּסְעָם.

9 גַּם מִצַּד הַרְיָאֵלִיָּה שֵׁנִים שְׁנֵי סִימָנִים לְבַהֲלָה בְּקֶרֶב תוֹשְׁבֵי יִרְיָחוֹ: א. הַמֵּאֲמָצִים הַנִּיכְרִים לְתַפּוֹס אֶת הַמֵּרְגְלִים מְעִידִים עַל הַחֲשֵׁשׁ מִפְּנֵי שׁוֹלְחֵיהֶם; ב. נְכוֹנֹתָהּ שֶׁל תוֹשְׁבֵת הָעִיר לְבִגּוֹד בְּעֵמֶה תְּמוֹרֵת בְּרִית עִם הָאוֹיִיב מְעִידָה עַל וּדְאוֹתָהּ בְּנַחְיוֹן הָאוֹיִיב.

וביטחון זה נמחו במעשה המרגלים: "אנה אנחנו עלים אחינו המסו את לבבנו" (דברים, א', כח).

השימוש בנוסח המופר לנו משירת הים אצל מרגלי יהושע, בא לומר ששוב עולה עם ישראל לאותה מדרגת ביטחון ראשונה - תוקנה קלקלת מרגלי משה. אותו "נמגו" שנאמר בשירת הים ביחס ליושבי כנען, שורר בעקבות חטא המרגלים בלבנות ישראל: "אחינו המסו את לבבנו" (שם). עתה, מכוח אמונתם וביטחונם של מרגלי יהושע, חוזרת עטרה ליושנה, ושוב פיהם של ישראל הוא האומר: "נמגו כל ישיבי הארץ מפנינו" (יהושע ב', כד). לאחר התיקון מוסר המחסום הנורא שעייב את ישראל במשך ארבעים שנה: "וישכם יהושע בבקר ויסעו מהשטים ויבאו עד הירדן" (יהושע, ג', א).

* * *

במגילת רות נזכרת תמר בפירוש: "ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה" (רות, ד', יב). מלבד אזכור זה ישנן נקודות דמיון נוספות בין האירועים: בשני הסיפורים שני אחים מתים בלא זרע; בשניהם החובה להקים זרע על שם המתים נתלית ונדחית; בשניהם פועלת אשת המת נמרצות, ועל-ידי תחבולות נועזות היא מצליחה לבנות "בית בישראל"¹⁰. מתוך זיקה זו בין הסיפורים, ננסה להראות את האחרונים כמתקנים פגמי 'אבותיהם'. מלבד המחויבות החוקית והמוסרית לדאוג לתמר לזרע, הייתה ליהודה גם מחויבות אישית, שהרי התחייב בפניה: "שבי אלמנה בית אביך עד יגדל שְׁלָה בני" (בראשית, ל"ח, יא), והוא מתעלם מכל זאת - "כי אמר פן ימות גם הוא..." (שם). תמר הולכת בדרכו של החלש מימים ימימה: הערמה וניצול חולשותיו של היריב. במקרה שלנו - פיתוי: "וירבו הימים ותמת בת שוע אשת יהודה... ויגד לתמר... ותשב בפתח עינים... וירָאָה יהודה... וַיֵּט אליה..." (שם, יב-טז).

כדי להדגיש את טוהר כוונתה, השתלב באמצע התיאורים הפחות נאים פסוק המגדיר את מגמתה: "כי ראתה כי גדל שְׁלָה והיא לא נתנה לו לאשה" (שם, שם יד). אולם המעשה עצמו הוא שילוב הונאה וזנות: "וירָאָה יהודה ויחשֶׁבָה לזונה כי כסתה פניה" (שם, טו). תולדות הדברים לא טובים יותר: "ויגד ליהודה לאמר זנתה תמר כלתך וגם הנה הרה לזוננים ויאמר יהודה הוציאואה ותִשְׁרָף" (שם, כד). גם האמירה הבוטה: "הרה לזוננים", וגם התגובה, הנמנעת מבדיקה ובירור וגוזרת דין אכזרי: "הוציאואה ותִשְׁרָף", הם המשך הדרך החשוכה שבה הולכים השניים. אפילו בהתרת הסבך, לאחר הודאתו של יהודה גם בחלקו שלו וגם במניע המוצדק של תמר: "צדקה ממני כי על כן לא נתתיה לְשָׁלָה בני" (שם, כו), הוא נשאר קר ומנוכר: "ולא יסף עוד לדעתה" (שם).

אצל רות ובוועז האירועים דומים, אך לתוכם נוצקה הפעם מידת החסד: למרות שלבוועז אין כל מחויבות אישית והוא זכאי להתנכר לרות, פעולתו הפוכה: הוא ניגש אליה מיד ומקבלה כאורחתו: "הלא שמעת בְּתִי... וכה תדבקין עם נערְתִי... הלוא צִוִּיתִי את הנערים לבלתי נִגְעַךְ, וצָמַת והלכת אל הכלים ושתית..." (רות, ב', ח-ט). תגובתו זו של בוועז מפתיעה אפילו את רות: "מדוע מצאתי חן בעיניך להכירני ואנכי נכריה"? (שם, ו), ובתשובתו של בוועז שם דברי ברכה חמים והזמנה להצטרף לסעודתם ואף הנחיות לנערים

10 זיקה זו שבין המקורות שבשירת הים ובסיפורי המרגלים נזכרת בפירוש 'דעת מקרא' לספר יהושע בסיכום הפרק.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(פסוקים יד-טז). השניים שופעים נימוס וכבוד הדדיים. האווירה כאן חמה ונעימה - הפוכה מאווירת הקור והניכור שאצל יהודה ותמר.

מוקד העניינים - במפגש הלילי, שבו מתמצה התיקון למעשי יהודה ותמר: הפעם נעדרים מן המפגש תאוות בשרים, הוונאה וניצול חולשה, במקומם שוררים ביטויים גלויים ועדינים - רמזים לחסות מצד אחד ולהיענות שופעת חסד בתגובה: "ויאמר מי את ותאמר אנכי רות אמתך ופרשת כנפך על אמתך כי גאל אתה" (שם, ג', ט). דברים גלויים - ובקשה ברורה. (אפשר שיש כאן תזכורת לבועז על דבריו "ותהי משפּרתך שלמה מעם ה' אלהי ישראל אשר באת לחסות תחת כנפיו" [שם, ב', יב], מתוך ציפייה שבועז ילך אף הוא בדרך אלוהי). תשובתו של בועז אפופה רכות וקרבה: "ברוכה את לה' בתי, היטבת חסדך האחרון מן הראשון לבלתי לָקַח אחרי הבחורים אם דל ואם עשיר" (שם, ג', י). כאילו אומרים רות ובעוז לתמר ויהודה: ראו, יכולתם לפעול אחרת. יכולה היית, תמר, לבטא גלויות את מאוויך הטהורים ולא לכסות פנייך. ויכול היית, יהודה, לנהוג בפחות אכזריות, לברר מעט בטרם תאמר "הוציאוה ותשרף".

עיון מדוקדק בדבריהם ובפעולותיהם של בועז ורות ילמדנו שלאורך כל הדרך כוונתם לשם שמים¹¹. בועז אינו חפץ ברות - עניין הגאולה נלגד עיניו: "ועתה כי אמנם כי [אם - כתיב ולא קר] גָּאֵל אנכי וגם יש גָּאֵל קרוב ממני... אם יגאלך טוב יגָּאֵל ואם לא יחפץ לגאלך וגאלתיך אנכי..." (שם, ג', יב-יג). גם רות לא פעלה ביזמתה אלא בהנחיית נעמי: "ותרד הגרן ותעש ככל אשר צִוְּתָה ממותה" (ג', ו).

סיום המעשה אף הוא מנוגד לסיום המכוער אצל יהודה ותמר. שם - תחילה "הוציאוה ותשרף", אחר-כך - "צדקה ממני", ואף-על-פי-כן "ולא יסף עוד לדעתה". ומכל מקום הריונה של תמר בא מתוך אירוע מכוער: "ויתן לה ויבא אליה ותהר לו" (בראשית ל"ח, יח). כאן - הסיום אפוף שמחה והערכה לחסדי השניים: "ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים עדים, יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל ועשה חיל באפרתה וקרא שם בבית לחם. ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה מן הזרע אשר יתן ה' לך מן הנערה הזאת" (רות, ד', יא-יב). ההיריון של רות בא בעתו ואל הלידה נלוות ברכות: "ויקח בעז את רות ותהי לו לאשה ויבא אליה ויתן ה' לה הריון ותלד בן. ותאמרנה הנשים אל נעמי ברוך ה' אשר לא השבית לך גָּאֵל... כי כלתך אשר אהבְתָךְ ילְדָתוּ אשר היא טובה לך משבעה בנים..." (ד', יג-טו). "...ותקראנה שמו עובד הוא אבי ישי אבי דוד" (שם, יז).

בועז מתקן פגמיו של יהודה, רות מתקנת פגמי תמר¹². עתה, לאחר התיקון, הוכשרו המשפחות הללו - צאצאי יהודה ותמר, צאצאי לוט ומואב שיזרח ויפציע מתוכן אורו של משיח.

* * *

11 נקודות דמיון אלו הובאו במבוא לפירוש 'דעת מקרא' למגילת רות. ומציין מחבר הפירוש שם, שעמד על כך יי קויפמן בספרו תולדות האמונה הישראלית, כרך שני, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 213.

12 הדבר נזכר בפירוש 'דעת מקרא' למגילת רות, בסיכום פרק ג'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מעשי בנים - תיקון לחטאי אבותם: כשלוונותיהם של האבות נתקנים על-ידי הבנים כשהללו נקלעים לאירוע דומה ואף קשה יותר ופועלים בדרך דתית ומוסרית אמיצה וראויה. לאחר התיקון נפתחת בפניהם הדרך שנסגרה עקב קלקול האבות: הבדלתו של לוי הופכת מקללה לברכה. בפני צאצאי דור המדבר נפתחת הדרך לכיבוש הארץ. אורו של משיח הולך ומפציע במשפחה המתאימה משבט יהודה.